

Economische ontwikkeling vanuit een feministisch perspectief

De Wereldbank onder de loep genomen

Wanneer we 'globalisering' zeggen, zeggen we 'economie'. Economie is de taal van de globalisering. En economen spreken over het algemeen maar één taal. Binnen de economische wetenschap is er weinig ruimte om een andere taal te spreken. Om feministisch economisch onderzoek te doen en tegelijkertijd econoom te blijven, zo stelt Julie Nelson (1995), zou men bijna 'tweetalig' moeten worden. De heersende neoklassieke visie – ook wel 'mainstream' genoemd binnen de economische wetenschap – op economische groei en ontwikkeling is volgens feministische economen doorspekt met gendervooroordelen. Feministische economie is ontstaan vanuit een fundamentele kritiek op deze neoklassieke economische theorie. Ze heeft zich in de afgelopen decennia ontwikkeld tot een vakgebied waarin nieuwe concepten en theorieën zijn ontworpen die gender op verschillende manieren incorporeren. Het onderzoek op het gebied van economische ontwikkelingsvraagstukken, met name het onderzoek naar de economische positie van vrouwen in ontwikkelingslanden, heeft hierin altijd een centrale plaats ingenomen. Gehanteerde economische concepten, modellen en benaderingen hebben effect op de economische positie van vrouwen – en breder op de sociale samenhang. In het economische beleid dat voorgesteld en geïmplementeerd wordt door multilaterale instanties zoals de Wereldbank en het International Monetaire Fonds (IMF) in ontwikkelingslanden, worden de eenzijdigheid en beperkingen van de

gehanteerde modellen en concepten zichtbaar.

In de jaren negentig werden de Wereldbank en het IMF sterk bekritiseerd vanwege hun tekortschietende beleid ten aanzien van armoede en hun rol in de Azië-crisis in 1997. De kritiek van vrouwen- en milieugroeperingen op de economische beleidshervormingen in de jaren tachtig en negentig nam eveneens sterk toe en bereikte een hoogtepunt in 1999 in de demonstraties tegen de Wereld Handels Organisatie (WHO) in Seattle. De kritiek concentreert zich op de volgende punten:

- het neoliberale gedachtegoed dat ten grondslag ligt aan de economische hervormingsprogramma's van de Wereldbank en het IMF en het daarmee samenhangende geloof in de markt, het terugtreden van de overheid en de verzwakking van de nationale staat;
- het ondemocratische karakter van de WHO;
- de ineffectiviteit van de Internationale Financiële Instanties (IFIs) in de bestrijding van armoede wereldwijd;
- de voorrang die wordt gegeven, bij dit alles, aan de belangen van multinationale ondernemingen.

Hiermee is echter niet gezegd dat genderongelijkheid alleen een armoedekwestie is. Structurele genderongelijkheid komt ook voor in rijke, geïndustrialiseerde landen. Feministische economen uit ontwikkelingslanden hebben altijd een leidende rol gespeeld waar het bijvoorbeeld gaat om de empowerment van

vrouwen in ontwikkelingslanden. Feministische economen in het noorden hebben zich met hen gelieerd. Zij delen de kritische visie op het neoliberale karakter van de stabiliseringsprogramma's van het IMF en de structurele aanpassingsprogramma's van de Wereldbank, in het bijzonder waar het gaat om de gevolgen van deze programma's op de sociaal-economische positie van vrouwen in ontwikkelingslanden. Hiernaast wijzen feministische economen op het politieke karakter van niet alleen deze programma's, maar ook van de hieraan ten grondslag liggende economische modellen en theorieën. Zij attenderen in het bijzonder op de hiermee samenhangende a-historische visie ten aanzien van economische ontwikkeling als zou er een pasklare oplossing bestaan dat voor ieder land hetzelfde is. De Wereldbank, het IMF en de WHO hanteren in de ontwikkeling van hun beleid dezelfde macro- en micro-economische concepten en modellen, die gebaseerd zijn op 'mainstream'-benaderingen binnen de economische wetenschap. In dit artikel worden de belangrijkste feministisch economische visies ten aanzien van dit beleid en met name de onderliggende economische modellen en theorieën uiteengezet, om vervolgens vanuit een genderbewuste visie tot constructieve aanbevelingen te komen.

De gender-effecten van het Wereldbank-beleid

Feministisch economisch onderzoek naar de gevolgen van de economische hervormingsprogramma's van de Wereldbank en het IMF ging in de eerste helft van de jaren tachtig van start.¹ Sindsdien verscheen een toenemend aantal studies die de economische en sociale positie van vrouwen in ontwikkelingslanden ter discussie stelden en kritiek uitten op de manier waarop invulling werd gegeven aan de economische concepten 'groei' en 'ontwikkeling' in deze programma's. Men maakte zich zorgen over de ongelijkheidvergrotenende en polariserende effecten van het beleid van de Wereldbank en het IMF, en later dat van de

WHO, op de economische en sociale positie van vrouwen (Beneria, 2003a).

In reactie op de schulden crisis in de jaren tachtig ontwikkelden het IMF en de Wereldbank een pakket aan beleidsmaatregelen dat landen moest helpen om problemen als inflatie, begrotings- en betalingsbalanstekorten tegen te gaan. Op bepaalde voorwaarden kon een land dat in de problemen verkeerde bij het IMF een lening aangaan die voor een financiële injectie zorgde om zo de economie weer op gang te brengen. Dit waren de zogenaamde stabilisatieprogramma's voor de korte termijn van het IMF. In het kort kwamen de voorwaarden van een dergelijke lening erop neer dat de totale vraag in overeenstemming werd gebracht (naar beneden toe werd aangepast) met de aanwezige middelen in de lokale economie. Deze stabilisatieprogramma's werden opgevolgd door de structurele aanpassingsprogramma's (SAPs) en leningen (SALs) van de Wereldbank, die erop gericht waren de economie op langere termijn gezond te maken door middel van economische groei en armoedebestrijding. Deze leningen gingen vergezeld van een eisenpakket dat erop gericht was de concurrentie te bevorderen, de grenzen open te stellen voor buitenlandse handel en investeerders, en het efficiënt gebruikmaken van economische hulpbronnen door middel van privatisering en liberalisering.

De economische argumentatie achter deze programma's en beleidsmaatregelen is terug te voeren op wat genoemd wordt 'de Washington-consensus', de indirecte en directe samenwerking en afstemming van beleid tussen de regering van de Verenigde Staten en de in Washington gevestigde internationale financiële instellingen zoals de Wereldbank en het IMF.² Dit beleid is gestoeld op politieke opvattingen die ten tijde van Reagan en Thatcher dominant waren; het zogenaamde neoliberale gedachtegoed. Centraal hierin staat het idee dat economische ontwikkeling het best kan worden bereikt door marktwerking vrij spel te geven. Privatisering, deregulering, een streng monetair en fiscaal beleid, een vrije rente en wissel-

koers, opheffing van importrestricties, afschaffing van overheidssubsidies en stimulering van buitenlandse directe investeringen zou een proces van economische groei op gang zetten dat op de langere termijn vanzelf haar vruchten zou afwerpen voor de armere bevolkingslagen.³ De overheid en de markt worden in deze economische visie gezien als complementair, waarbij de overheid die taken uitvoert waartoe de markt niet in staat is, en verder een ondersteunende en faciliterende rol ten aanzien van de markt vervult (Woestman, 1994).

Reeds in het begin van de jaren negentig onderkende Diane Elson (1991) in haar boek *Male bias in the development process* de eenzijdigheid en beperkingen van de economische hervormingsprogramma's van de Wereldbank en het IMF. Zij onderscheidt in het economische ontwikkelingsproces drie vooroordelen vanuit een mannelijk perspectief:

1. Het vooroordeel ten aanzien van de seksuele verdeling van werk: het niet of onvoldoende erkennen van het feit dat bepaalde taken als 'vrouwenwerk' worden gezien en andere taken als 'mannenwerk' waardoor economische ontwikkeling en beleid uiteenlopende effecten hebben op mannen en vrouwen.
2. Het vooroordeel ten aanzien van onbetaald huishoudelijk werk: omdat een groot deel van de arbeid van vrouwen onbetaald is, niet gemeten wordt en niet als economisch 'productief' wordt beschouwd, wordt deze arbeid niet of nauwelijks in de overwegingen rondom economische groei en beleidsontwikkeling betrokken.
3. Het vooroordeel ten aanzien van het huishouden: het huishouden wordt meestal als de kleinste meetbare economische eenheid genomen. Hierdoor is er weinig aandacht voor ongelijkheden die binnen huishoudens kunnen bestaan in de verdeling van en toegang tot economische hulpbronnen. Vrouwen en mannen hebben verschillende onderhandelingsposities binnen huishoudens waarvan de effecten op het economische gedrag en ontwikkeling niet in kaart worden gebracht.⁴

Deze vooroordelen leiden vaak tot misplaatst economisch beleid en tevens tot verkeerde inschattingen van de effecten ervan, in het bijzonder voor vrouwen. In meerdere gevallen hebben casestudies aangetoond dat SAPs de sociaal-economische positie van vrouwen in ontwikkelingslanden hebben verslechterd. Zo geeft Lourdes Beneria (2003b) aan dat bezuinigingen in de sociale sectoren hebben geleid tot:

- een toename in de onbetaalde zorgarbeid van vrouwen binnen huishoudens en de gemeenschap;
- een toename van arbeidsparticipatie van vrouwen, echter tegen lagere lonen en slechtere arbeidsvoorwaarden dan die van mannen;
- een verhoging van de tijdsdruk voor vrouwen;

EEN VROUW VERKOOPT GEDROOGDE VISJES OP DE MARKT (KAPCHORWA DISTRICT, 2001, OEGANDA).

- onderbrekingen in de onderwijsdeelname van kinderen (met name van meisjes) omdat zij thuis een helpende hand moeten bieden.

Een concreet voorbeeld hiervan geeft Beneria in haar boek *Gender, development and globalization. Economics as if people mattered* (2003). Hierin beschrijft zij de door de Wereldbank gevoerde politiek ten tijde van de crisis in Brazilië. De Wereldbank stelde toen, in 1998, een werkgelegenheidsprogramma voor vrouwen voor om tegemoet te komen aan andere plannen die zouden leiden tot massaontslagen onder mannen. Tegelijkertijd behelsde het pakket van maatregelen dat de Wereldbank op tafel legde tevens straffe bezuinigingen op het overheidsbeleid ten aanzien van kinderopvangprogramma's, wat duurzame deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt aanzienlijk bemoeilijkte (Beneria 2003: 51).

Naar aanleiding van de IVe Wereld Vrouwen Conferentie in Beijing heeft de Gender Groep binnen de Wereldbank de handen ineengeslagen met gender-experts en Niet-Gouvermentele Organisaties (NGO's) in het veld. Dit resulteerde in het rapport *Engendering development. Through gender equality in rights, resources, and voice* (World Bank, 2001). Hoewel gender dus op de agenda van de Wereldbankeconomen is komen te staan, is er tot nu toe weinig veranderd aan de economische hervormingsprogramma's; nog altijd worden dezelfde 'mainstream' economische modellen gehanteerd bij de uitvoering van economische analyses en aanbeveling van beleid. Reden temeer om deze modellen vanuit een feministisch economisch perspectief eens onder de loep te nemen.

Feministische kritiek op Wereldbank-modellen

Gezien de prominente rol die economische modellen spelen bij het formuleren van multilateraal beleid is het niet verwonderlijk dat zij onderwerp zijn van menig kritische analyse door economen en andere sociale wetenschappers. Ook feministische economen hebben zich

over de vooronderstellingen en parameters in 'mainstream' economische modellen gebogen, onder andere met het doel deze te demystificeren. In 1995 publiceerde een groep feministische economen een coherente kritiek op de economische modellen zoals die gehanteerd werden door de Wereldbank, in een speciale uitgave van het tijdschrift *World development*. Nilüfer Cagatay, Diane Elson en Caren Grown richtten hun kritiek onder andere op de inherente mannelijke vooroordelen in deze modellen.

Elson stelt in haar bijdrage dat deregulatie van de markt en het terugtreden van de overheid soms kan werken om investeringen te stimuleren. Dit leidt echter in veel gevallen tot een daling in investeringen, omdat bijvoorbeeld subsidies voor transport, scholing en gezondheidszorg wegvallen, zonder dat hier direct buitenlandse of private investeringen tegenover staan. Bezuinigen op overheidsdiensten, bijvoorbeeld gezondheidszorg en scholing, komen voornamelijk op rekening van vrouwen, aangezien ervan wordt uitgegaan dat vrouwen de taken waarop wordt bezuinigd onbetaald binnen het huishouden of de gemeenschap zullen gaan uitvoeren. Meer marktwerking leidt niet altijd tot meer investeringen in menselijk kapitaal, het kan zelfs leiden tot een daling. Dit is het geval wanneer door een toename van de onbetaalde arbeidsdruk meisjes van school thuis worden gehouden om huishoudelijke taken op zich te nemen.

Indien private investeringen wel toenemen, en daarmee de werkgelegenheid en consumptie, zullen meer mensen en activiteiten ondergeschikt worden aan winstcalculatie en marktwerking. Voor (vrouwelijke) werknemers leidt dit doorgaans tot een eenzijdige afhankelijkheid van grootschalig kapitaal (Elson, 1995, p. 1853). De toegenomen werkgelegenheid voor vrouwen in Economische 'Processing' Zones (EPZ's) gaat over het algemeen samen met destructie van alternatieve werkgelegenheid voor vrouwen, voor hun vaders, broers en echtgenoten. Vrouwen zijn eerder bereid dan mannen om tegen lage lonen en slechtere

arbeidsvoorwaarden te werken. Waar de Wereldbank stelt dat economische groei leidt tot hogere lonen voor vrouwen, wijst Elson (1995) erop dat de roep om hogere lonen in werkelijkheid vaak een afname in productiewerkzaamheden tot gevolg heeft, omdat grote ondernemingen in reactie op looneisen en de organisatie van vakbonden hun bedrijfsactiviteiten naar elders verplaatsen.

Wij bespreken hier vier belangrijke economische modellen, twee macro- en twee micro-economische modellen, die ten grondslag lagen aan de SAP's in de jaren tachtig en negentig.

Het 'Revised Minimum Standard Model' (RMSM)

Het eerste macro-economische model is bekend onder de naam 'Revised Minimum Standard Model' en is gebaseerd op het Harrod-Domar-groei-model.⁵ Dit model wordt gebruikt om te bepalen hoeveel buitenlandse hulp er nodig is voor een ontwikkelingsland om een bepaalde hoeveelheid economische groei te realiseren. De overheid stelt een doel vast voor de te beha-

len groei in het nationale inkomen, dat in het model wordt weergegeven door 'g'. Op basis hiervan worden de benodigde investeringen ('I') vastgesteld en de besparingen ('S') die nodig zijn om deze investeringen te kunnen betalen. Daarnaast is de verhouding tussen de hoeveelheid kapitaal die in een land aanwezig is en het inkomen dat daarmee geproduceerd wordt mede van belang bij het vaststellen hoe snel een bepaalde economische groei gerealiseerd kan worden. Bij deze berekeningen wordt ervan uitgegaan dat de prijzen constant zijn en dat de productiecapaciteit (fabrieken, machines, kantoren, etc.) die aanwezig is in de economie ook volledig wordt benut. Er worden verder geen aannames gedaan over, of anderszins aandacht besteed aan, de verdeling van rechten, zoals de verdeling van de eigendomsrechten op grond en het bestaan van een stelsel van sociale verzekeringen.

Bij economische groei zal er behoefte zijn om goederen en diensten uit het buitenland te importeren om aan de toename van de binnenlandse vraag te kunnen voldoen. Hiervoor is

Figuur 1: Het Harrod-Domar-model

1) $g = s/k$
 g = groeiratio
 s = spaarratio
 k = marginaal kapitaal/output ratio (ICOR)

2) Investeringsvergelijking: $Y_t = Y_{t-1} + (I/k)$
 $(I_t - I_{t-1} - \delta K_t - 1)$
 Y = Nationaal inkomen
 K = Kapitaal voorraad
 δ = Depreciatie ratio van de bestaande kapitaal voorraad
 I = Bruto investeringen

De vraagzijde van het model bestaat uit een aantal vergelijkingen waarin wordt aangegeven hoe het geproduceerde inkomen wordt aangewend:

$S_t = sY_t$
 $I_t = S_t + F_t$
 $M = mY_t$
 $M_t = E_t + F_t$
 $C_t = Y_t - I_t + F_t$

De overheid stelt een doelstelling vast ten aanzien van de groei van het inkomen. Deze doelstelling bepaalt hoeveel investeringen er nodig zijn: $I_t = k(Y_t + 1 - Y_t) + \delta K_t$. Op basis hiervan en het gehanteerde model wordt vastgesteld dat de besparingen tekortschieten.

buitenlandse valuta nodig. Wanneer een land niet voldoende exporteert, en dus te weinig buitenlandse valuta binnen krijgt, ontstaat een gat tussen de overheidsbalans (inkomen en uitgaven van de overheid) en betalingsbalans (verschil tussen import en export van een land). Anders gezegd: als de besparingen in het land niet voldoende zijn om de nieuwe importen te financieren, en ook nog eens onvoldoende buitenlandse kapitaal kan worden aangetrokken om dit gat te dichten, ontstaat er een probleem. Hulp gelden zijn dan nodig om alsnog economische groei in een land te kunnen realiseren. Immers, het kan niet door de eigen economie opgebracht worden. De vraag waar Wereldbank-economen zich in geval van een land in crisis voor gesteld zagen, was doorgaans: hoeveel groei is er in een land wenselijk of nodig, en wat is het vereiste niveau van investeringen (of besparingen)? Ergo, hoeveel hulp is er nodig van de Wereldbank in de vorm van een lening?

Het Australische of 'open economie'-model

Een tweede model dat toegepast wordt in macro-economisch onderzoek is het zogenaamde Australische of 'open economie'-model. Het is gebaseerd op de theorie van de comperatieve voordelen, die stelt dat landen zich specialiseren in datgene waarvan de relatieve productiekosten het laagst zijn. Landen zullen vervolgens de producten en diensten importeren waarvan de relatieve productiekosten het hoogst zijn. Het model maakt onderscheidt tussen producten en diensten die wel of niet verhandelbaar zijn. De prijs van verhandelbare goederen (bijvoorbeeld koffie en olie) wordt bepaald op de wereldmarkt, die van niet-verhandelbare goederen (bijvoorbeeld een bezoek aan de kapper) op de lokale markt. Dit model wordt door economen gebruikt om te laten zien wat er gebeurt als er een verandering optreedt in consumptiepatronen. Bijvoorbeeld, het is aannemelijk dat mensen meer gaan consumeren wanneer een land hulp-

gelden ontvangt. Wanneer mensen meer gaan consumeren, zal de vraag het aanbod van niet-verhandelbare goederen en diensten overstijgen. Hierdoor zullen niet-verhandelbare goederen duurder worden. De prijzen voor verhandelbare goederen komen tot stand op de wereldmarkt. Een toename in de vraag voor bepaalde goederen in slechts één land zal geen aanzienlijke invloed hebben op deze prijzen. In reactie op de prijsstijging van de niet-verhandelbare goederen zullen er meer van deze goederen worden geproduceerd. Om deze goederen te kunnen produceren is het echter nodig om bepaalde goederen te importeren (in het geval van de kapper bijvoorbeeld scharen en shampoo). Maar omdat het land ondertussen niet meer is gaan exporteren, zal door de toename van importen een tekort op de betalingsbalans ontstaan. Een tekort op de betalingsbalans is dan ook een kenmerkend probleem van ontwikkelingslanden. De voorgestelde oplossing van dit probleem is om de goederen en diensten die bestemd zijn voor de export duurder te maken om er zo voor te zorgen dat er meer exportgoederen worden geproduceerd. Een manier om exportgoederen duurder te maken is door een devaluatie van de lokale valuta.

Vanuit een feministisch economisch perspectief worden bovenstaande modellen bekritiseerd omdat zij geen ruimte bieden om het verdelingspatroon van rechten en toegang tot economische hulpbronnen binnen een economie weer te geven (zie Elson, 1995; Pouw, 1995). En dat terwijl SAP's en andere economische hervormingen dit patroon wel degelijk beïnvloeden. Zo verandert de verdeling van economische hulpbronnen tussen publieke en private sferen ten gevolge van besparingen op de overheidsuitgaven en liberalisering van de markt. Daarnaast zien feministische economen de veronderstelling dat alle productiecapaciteit wordt benut als onrealistisch. Ontwikkelingslanden kenmerken zich juist door een onvolledige capaciteitsbenutting. Denk bijvoorbeeld aan de grootschalige onderbenut-

ting van menselijk kapitaal in veel ontwikkelingslanden; veel hoogopgeleiden werken in een laaggeschoolde baan of zijn werkeloos. Ten slotte geldt dat parameters die in het model als van elkaar onafhankelijk worden gezien, in werkelijkheid wel degelijk met elkaar samenhangen. Zo houden in veel gevallen de hoogte van overheidsinvesteringen direct verband met het niveau van private investeringen.

Vanuit een genderperspectief kan beargumenteerd worden dat de publieke sector complementair is aan de productiviteit van de private sector (Elson, 1995, p. 1856). Zo kunnen bestaande genderverhoudingen aanzienlijke invloed hebben op de productiviteit en winstgevendheid van investeringen. Statistieken die gebruikt worden bij de doorrekening van deze modellen omvatten doorgaans alleen de in geld uitgedrukte investeringen en laten de investeringen in tijd en de 'output' die gegenereerd wordt in sociale reproductie buiten beschouwing. Hierdoor kunnen economen een verschuiving in de economie in de richting van meer genderongelijkheid waarnemen als een toename in economische efficiëntie en groei (en stabiliteit hiervan) in een land. Investeren in vrouwen – in verhoging van hun inkomen, hun opleiding en de infrastructuur van hun (on)betaalde arbeid – leidt in veel gevallen tot een betere gezondheid en voeding van kinderen, dan wanneer geïnvesteerd wordt in mannen. Genderverschillen blijken hier een belangrijke rol te spelen. Beleid dat gericht is op economische groei en daarbij uitgaat van de volledige rekbaarheid van de tijdbesteding van vrouwen veronderstelt dat er geen grens is aan wat vrouwen naast hun werk aan onbetaalde arbeid op zich kunnen nemen en kan op de lange termijn schadelijk zijn. Als meisjes worden thuisgehouden om het onbetaalde werk van hun moeder op zich te nemen omdat die betaalde arbeid verricht, is dit schadelijk voor de langetermijntontwikkeling van het menselijk kapitaal in een land.

Er bestaat onderzoek met behulp van

bovenstaand Australisch 'open economie'-model waarbij gebruik wordt gemaakt van naar sekse onderscheiden data. Hierbij wordt sekse-discriminatie op de arbeidsmarkt echter begrepen als iets dat buiten de economie plaatsvindt en kan worden verklaard uit sociale normen of persoonlijke preferenties. Volgens Elson (1995) doen de economen bij het hanteren van dit model geen moeite om de onbetaalde arbeid van vrouwen in ogenschouw te nemen en op zoek te gaan naar mogelijke veranderingen die hun situatie (en die van hun families) ten goede zou komen. Elson (1995, p. 1851-52) geeft een samenvatting van vier benaderingen om gender in macro-economisch beleid te integreren:

1. Het opnemen van gender in macro-economische modellen door ten minste één variabele te onderscheiden naar gender. In plaats van disaggregatie naar huishoudens moeten we dan denken aan disaggregatie naar vrouwen en mannen, jongens en meisjes.⁶
2. Het beschrijven en analyseren van de economie vanuit het perspectief van vrouwen en te komen tot een identificatie van ontbrekende variabelen. Het gaat hierbij om variabelen die bijvoorbeeld een verband leggen tussen de (betaalde) arbeidsparticipatie en de reproductieve arbeid van vrouwen.
3. Het conceptualiseren van de economie als een genderstructuur waarin economische instituties, processen en beleid als 'draggers' van gender worden gezien. In dergelijke modellen wordt gender begrepen als een factor die de markteconomie van binnenuit beïnvloedt.
4. Het beschouwen van het proces van aggregatie binnen economisch onderzoek en beleidsontwikkeling als een proces waarin gender een belangrijke rol speelt. Hoe vindt aggregatie plaats, en wie beslist over wat wordt opgenomen in de geaggregeerde variabelen aan de hand waarvan we het functioneren van de economie afmeten?

Gary Beckers-huishoudmodel

Het derde model is een micro-economisch model dat uitgaat van de vooronderstellingen en principes van het neoklassieke huishoudmodel dat door Gary Becker (1965) is ontwikkeld. In dit model van het huishouden nemen volwassenen geïnformeerde en rationele beslissingen ten einde het nut van het huishouden te optimaliseren. De schaarse tijd van de gezinsleden wordt verdeeld tussen betaald werk, huishoudelijk werk en vrije tijd. Er wordt standaard uitgegaan van een tweeloudergezin. Dit model verdeelt net als het Australische handelsmodel betaalde en onbetaalde arbeid volgens de theorie van comperatieve voordelen. Dit houdt in dat de persoon die het meest verdient zich zal specialiseren in betaald werk, terwijl de ander zich, eventueel naast een aantal uren betaald werk, specialiseert in huishoudelijk werk en zorg. De efficiëntste uitkomst van dit model is wanneer minstens één van de gezinsleden zich specialiseert in betaald werk. De Wereldbank benadrukt over het algemeen de productieve rol van vrouwen op de arbeidsmarkt, terwijl hun reproductieve arbeid slechts gedeeltelijk wordt belicht. Hun productieve arbeid in de onbetaalde productie blijft nage-

noeg geheel buiten beschouwing (e.g. vrouwen als voedselproducenten).

Theorie van het menselijk kapitaal

Het vierde model is een arbeidsmarktaanbodmodel gestoeld op de theorie van het menselijk kapitaal ('Human Capital Theory'). Het stelt economen in staat om genderverschillen in beloning en arbeidsparticipatie op microniveau te analyseren. Op macroniveau kunnen investeringen in menselijk kapitaal de economische groei in een land stimuleren doordat de productiviteit van arbeid wordt vergroot en hierdoor investeringen in fysiek kapitaal kunnen toenemen. Verschillen in menselijk kapitaal zijn te verklaren uit verschillen in tijdsinvestering, onderwijs, gezondheid, toegang tot financiële diensten en eigendomsrechten (bijvoorbeeld het recht op landbezit). Hierbij wordt verondersteld dat individuele genderverschillen binnen deze variabelen het resultaat te zijn van rationele en vrije keuzes (Pouw, 1995).

Bovenstaande micro-economische modellen veronderstellen harmonieuze relaties binnen huishoudens en gaan uit van een gelijke verdeling van middelen en onderhandelingsmacht. Notburga Ott (1992, 1995) heeft Beckers visie op

Figuur II: De theorie van het Menselijk Kapitaal

$$1) K_f = K^*f + \gamma f L_f \quad \text{en} \quad \gamma f > 0$$

$$2) W_f = w_f K_f$$

K_f = een indicator voor aangeboren talent, opleiding en ervaring op de datum van meting.

γf = ratio waarmee het menselijk kapitaal toeneemt bij toename van werkervaring.

L_f = aanbod van arbeid door vrouwen.

W_f = loon verdiend door vrouwen met betaalde arbeid.

Het loon van vrouwen wordt bepaald in het model, dus niet van buitenaf vastgesteld. Met W_f wordt aangegeven wat de inzet van menselijk kapitaal van vrouwen voor vrouwen oplevert aan inkomen. Als we het hebben over families, dat wil zeggen vrouwen met kinderen, dan wordt het aanbod van arbeid door vrouwen en de omvang van hun menselijk kapitaal voor een deel verklaard door het aantal kinderen dat zij hebben. Het arbeidsaanbod van mannen wordt verondersteld niet afhankelijk te zijn van het aantal aanwezige kinderen in het gezin: $W_m = w_m (K^*m + \gamma m T)$ (T = totale tijd). Het menselijk kapitaal van mannen is daarmee rechtsevenredig gerelateerd aan hun arbeidsaanbod en daarmee de tijd die zij in hun werk stoppen: $L_m = T$. Bij vrouwen wordt verondersteld dat $L_f = T - n$.

het economische gedrag van vrouwen bekritiseerd en heeft een onderhandelingsmodel voor het huishouden ontwikkeld dat uitgaat van meerdere beslissingsmomenten en -periodes en dat de mogelijkheid van scheiding onderkent. Ott argumenteert dat de onderhandelingspositie van vrouwen binnen het gezin zal verslechteren wanneer zij zich volledig specialiseren in huishoudelijke arbeid. Immers, hun kansen op werk buiten het huishouden nemen hierdoor af en doordat zij hierdoor voor hun inkomen afhankelijk worden van hun echtgenoot ondergraft dit hun onderhandelingspositie binnen het gezin. Zo bezien betekent economische rationaliteit dat vrouwen rekening houden met de manier waarop volledige specialisatie in het huishouden hun onderhandelingspositie binnen het gezin zal ondermijnen. Volledige specialisatie van vrouwen in onbetaalde huishoudelijke arbeid is daarmee niet economisch rationeel, en moet dus op een andere manier worden verklaard. Feministische economen benadrukken het belang van het verkrijgen van inzicht in de dynamiek binnen huishoudens en de rol en bijdrage van onbetaalde arbeid in het verklaren van economisch gedrag van mannen en vrouwen. Hierbij benadrukken zij tevens de behoefte aan genderspecifieke data en het belang van het gebruik van bestaande data. Zo rapporteert Caroline Long (2001) dat van de huidige 'Armoede Bestrijdingsplannen' van ontwikkelingslanden die een lening ontvangen van de Wereldbank, slechts 15 procent gebruikmaakt van gender-gedisaggregeerde data.

Recente veranderingen in Wereldbank-beleid en feministisch economische response

Sinds 1998 zijn er veranderingen in het beleid van de Wereldbank doorgevoerd. Hierbij blijkt dat diverse marktimperfecties in toenemende mate worden onderkend en in ogenschouw worden genomen in economisch onderzoek en beleid. Termen als informatie, risico, vertrouwen en sociaal kapitaal laten zien dat ook Wereldbank-economen zich meer bewust zijn

van de rol en het belang van instituties. De zogenaamde 'post-Washington-consensus' is breder in zijn conceptualisering van de economie en omvat tevens 'sociale cohesie', 'sociaal kapitaal' en 'normen en waarden'.

Ronald Coase en Douglas North zijn economen die aan de wieg staan van wat de neo-institutionele economische theorie wordt genoemd. North maakt een onderscheid tussen formele instituties (wetten, regels, etc.) en informele instituties (traditie, gewoontes en andere niet-geformaliseerde gedragsregels). Daarnaast onderscheidt hij organisaties waarin zowel formele en informele instituties gedragsbepalend zijn en verschillende beperkingen stellen aan het gedrag van bijvoorbeeld mannen en vrouwen. North schrijft:

'Defining institutions as the constraints that human beings impose on themselves makes the definition complementary to the choice theoretic approach of neoclassical economic theory. Building a theory of institutions on the foundation of individual choices is a step toward reconciling differences between economics and the other social sciences.'

(North, 1990, p. 5)

Deze verandering in het theoretische kader binnen de Wereldbank viel samen met een hernieuwde focus op armoedebestrijding, de overplaatsing van veel Wereldbank-staf naar ontwikkelingslanden, en een decentralisatie van het onderhandelingsproces tussen de Wereldbank en de landen die om leningen of hulp verzoeken naar het nationale en lokale niveau. Onderdeel van deze ontwikkelingen was het genderproject, waarin de Wereldbank samenwerkte met een gevarieerde groep NGO's en gender-experts om tot een betere conceptualisering van gender in relatie tot ontwikkeling, economische groei en armoede te komen.

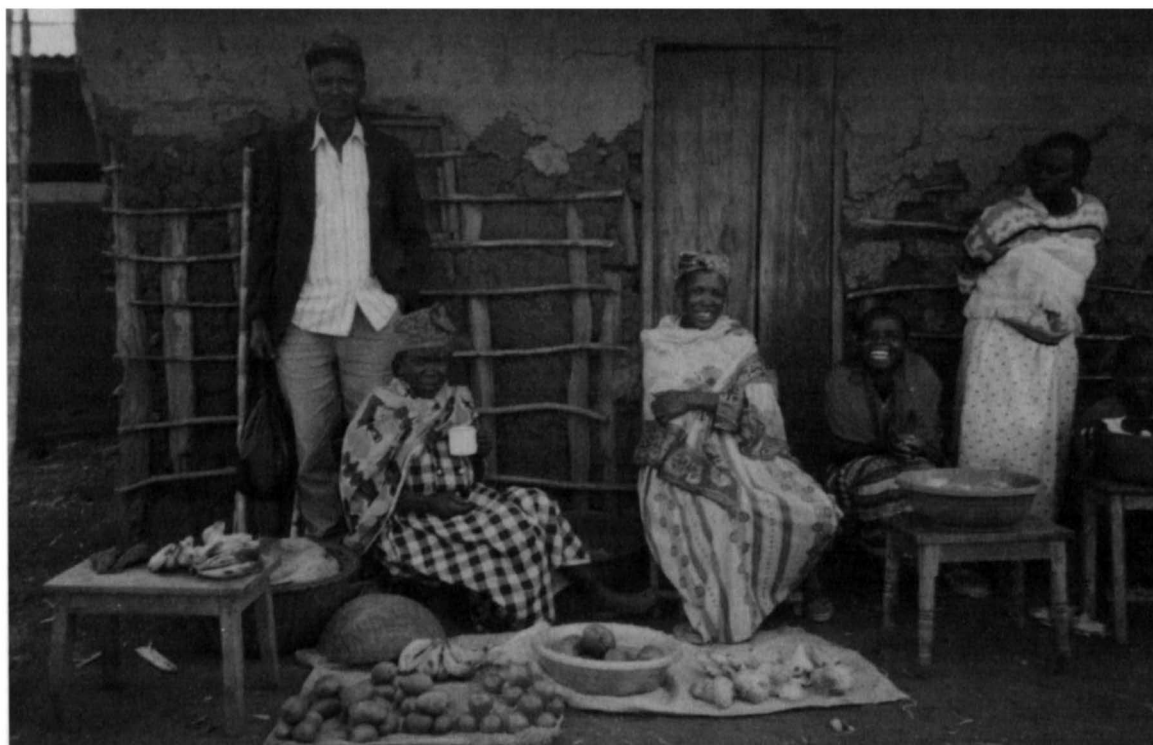
Het Wereldbank-rapport *Engendering development* (2001) stelt dat het armoedeprobleem niet kan worden aangepakt zolang genderongelijkheid niet wordt onderkend en het beleid niet

genderbewust is. Of, om met de woorden van de president van de Wereldbank, James Wolfenson, te spreken: 'To enhance development effectively, gender issues must be an integral part of policy analysis, design and implementation' (World Bank, 2001, p. xii). Het rapport identificeert gendergelijkheid als een sleutelvoorwaarde voor ontwikkeling, verklaart armoede (deels) uit genderongelijkheid, en onderschrijft dat genderongelijkheid de economische groei ondermijnt. Er worden drie belangrijke strategieën uitgezet om gendergelijkheid te bevorderen:

1. hervorming van instituties die gelijkheid van rechten en kansen van vrouwen en mannen waarborgen;
2. bevordering van economische ontwikkeling die leidt tot een gelijke verdeling van economische hulpbronnen en deelname van vrouwen (en mannen);
3. het nemen van actieve maatregelen tegen

ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen, en vrouwen een politieke stem geven.

Engendering development definieert 'gender' als de sociaal geconstrueerde rollen en het aangeleerde gedrag van vrouwen en mannen. Voor de auteurs van dit rapport houdt gendergelijkheid in: gelijkheid voor de wet, gelijkheid van kansen – inclusief de gelijkheid van beloning en toegang tot menselijk kapitaal en andere productieve hulpbronnen – en gelijkheid van politieke stem – waarmee mensen in staat zijn bij te dragen aan het ontwikkelingsproces en dit te beïnvloeden (World Bank, 2001, p. 2-3). Voortdurende discriminatie wordt gezien als herleidbaar tot instituties (sociale normen, wetten, arbeidsmarkten), huishoudens en families, en de economie. De rol van de overheid wordt hierbij gezien als het zoveel mogelijk beperken van het falen van de markt en het beschikbaar stellen van informatie

AAN HET EINDE VAN DE DAG VERKOPEN VROUWEN DE OVERPRODUCTIE VAN ZELFVERBOUWDE VOEDSELGEWASSEN (KAPCHORWA DISTRICT, 2001, OEGANDA).

op arbeidsmarkten. In deze visie wordt discriminatie vooral verklaard uit een gebrek aan volledige informatie (marktinzicht) (World Bank, 2001, p. 126).

In het rapport stellen de auteurs dat Beckers neoklassieke huishoudmodel te simplistisch en onvolledig is. Hiermee kan genderdiscriminatie in de verschillende markten (arbeid, financieel, enzovoorts) niet afdoende worden verklaard. In plaats daarvan stellen zij dat markten inzichtelijker moeten worden gemaakt en het verkrijgen van de juiste informatie voor werkgevers goedkoper, om zo genderdiscriminatie te doen verdwijnen. Tevens onderkennen zij de rol van normen en tradities die vrouwen ertoe kunnen doen besluiten thuis te blijven en alleen onbetaalde arbeid op zich te nemen (World Bank, 2001, p. 127). Met dit rapport erkent de Wereldbank dat gender en genderongelijkheid culturele fenomenen zijn met belangrijke economische implicaties.

Het onderhandelingsmodel dat door Ott en andere economen wordt gebruikt als alternatief model om het economisch handelen van individuen te verklaren, wordt in het rapport *Engendering development* ook toegepast om de verdeling van economische middelen en investeringen binnen het huishouden te verklaren. Economische motieven, publieke investeringen en de verdeling van macht binnen het gezin bepalen in deze economische benadering mede de uitkomst van de onderhandelingen en daarmee de verdeling van goederen en diensten binnen het gezin. In deze modellen wordt expliciet de onderhandelingspositie van vrouwen en mannen binnen en buiten het gezin in aanmerking genomen (World Bank, 2001, hoofdstuk 4). Dit alles is een substantiële stap voorwaarts en we kunnen stellen dat er een serieuze poging is gedaan om enkele belangrijke, feministisch economische concepten in het traditionele denkkader op te nemen.

Feministische critici, onder wie Suzanne Bergeron (2004), stellen echter dat de neo-institutionele benadering de standaardveronderstellingen van individuele maximalisatie van winst (nut) en competitieve markten intact laat. In haar

analyse van de recente verschuiving in theoretische focus van de Wereldbank concludeert Cynthia Wood (2004) dat nieuwe argumenten alleen dan opgenomen worden wanneer zij passen in het bestaande neoklassieke economische paradigma. Nog altijd staat 'eerst economische groei dan verdeling' als doelstelling centraal.

Conclusie

In dit artikel hebben we een aantal belangrijke economische modellen die door de Wereldbank en het IMF gehanteerd worden tegen het licht gehouden vanuit een feministisch perspectief. Vaak spelen bij het ontwikkelen van beleid dat gericht is op economisch groei en ontwikkeling mannelijke vooroordelen een belangrijke rol. Zo wordt in de analyse bijvoorbeeld uitgegaan van het gezin als kleinste economische eenheid, waardoor verdelingseffecten binnen het gezin over het hoofd worden gezien. Verder onderkent men niet of nauwelijks het belang en het effect van de taakverdeling op basis van sekse op het economische handelen van individuen, en bestaat de tendens tot het negeren van de rol en bijdrage van de onbetaalde arbeid die doorgaans door vrouwen wordt verricht.

Meer specifiek werden vier modellen besproken. Ten eerste het 'Revised Minimum Standard Model', gebaseerd op het Harrod-Dommar-model, op basis waarvan het bedrag aan benodigde buitenlandse hulp kan worden berekend. Hierbij werd aangegeven dat enkele centrale basisveronderstellingen ongefundeerd zijn, zoals het idee dat productiecapaciteit altijd ten volle wordt benut, dat het niveau van overheidsinvesteringen en private investeringen los van elkaar staan, en dat er geen noemenswaardig verband bestaat tussen het patroon van rechten en aanspraken op economische goederen, het gevoerde economische beleid en de te bereiken economische groei.

Het Australische of 'open economie'-model brengt verschuivingen in prijs en hoeveelheid van verhandelbare en niet-verhandelbare goederen als gevolg van toenemende consumptie en productie in een land in kaart. Vanuit een

feministisch perspectief werd gewezen op de uiteenlopende effecten van investeringen en bezuinigingen in de private en de publieke sector op de positie van mannen en vrouwen, jongens en meisjes.

Het micro-economische huishoudmodel van Becker werd als derde model besproken. Dit model gaat uit van rationele keuzes van twee individuen binnen het gezin, waarbij de comparatieve voordelen ertoe leiden dat ten minste één van beide zich zal specialiseren in betaalde arbeid. Hierbij wordt verondersteld dat scheiding niet voorkomt en dat machtsverschillen binnen het gezin geen rol spelen. We gaven hierbij aan dat de feministisch economische kritiek van Ott, en ander onderzoek dat uitgaat van onderhandelingsmodellen, wel aandacht besteedt aan machtsverschillen binnen het gezin en daarmee de effecten hiervan op economisch gedrag kunnen analyseren.

Het vierde en laatste model is gebaseerd op de theorie van het menselijk kapitaal en verklaart loonsverschillen uit verschillen in onder andere tijdsinvestering, gezondheid, onderwijs, toegang tot financiële diensten en eigendomsrechten. Binnen deze variabelen zijn genderverschillen echter gebaseerd op rationele keuzes, waarbij de taakverdeling en verwachtingen ten aanzien van mannen en vrouwen buiten beschouwing wordt gelaten.

Recente veranderingen binnen de Wereldbank hebben geleid tot een verschuiving in het gehanteerde theoretische kader. Hierdoor is er meer ruimte ontstaan voor het onderkennen en rekening houden met de rol van instituties, zoals normen en waarden en sociaal kapitaal, waardoor er tevens meer mogelijkheden zijn om overwegingen ten aanzien van gender en de effecten van genderongelijkheid in modellen op te nemen. Dit heeft weliswaar geresulteerd in het rapport *Engendering development* (2001), maar tot op heden nog niet in het integreren van genderspecten en naar sekse gedissaggregeerde data in brede zin.

Afsluitend kunnen we ten eerste stellen dat het steeds duidelijker wordt dat wanneer gen-

EEN MOEDER GEEFT HAAR KIND DE BORST TERWIJL ZE VOEDSEL VERKOOPT OP DE LOKALE MARKT (KAPCHORWA DISTRICT, 2001, OEGANDA).

der en de specifieke effecten van beleid op mannen en vrouwen niet in ogenschouw wordt genomen, dit de waarde van de analyse sterk beperkt en substantiële onbedoelde effecten tot gevolg kan hebben. Ten tweede bestaat er nog altijd een grote discrepantie tussen beleid en beleidsvoornemens ten aanzien van gendergeelijkheid enerzijds en de gehanteerde concepten en modellen anderzijds. Het zogenaamde 'gender-gat' in economische vraagstelling, conceptualisering, dataverzameling, modellen en analyse is nog altijd groot en vormt een handicap voor economen die genderbewust onderzoek en beleid nastreven. Ten derde wordt steeds duidelijker dat hoewel ontwikkelingsbeleid gender in toenemende mate in ogenschouw neemt, dit positieve effect teniet wordt gedaan door macro-economisch en internationaal beleid dat hier niet op afgestemd is.

Het doorlichten en voorstellen van concepten en indicatoren die wel rekening houden met de rol en het belang van gender in het economische proces levert zeker een bijdrage aan de discussie en heeft ook als zodanig effect. Behalve het Wereldbankbeleid vraagt vooral ook het macro-economische beleid van de IMF en het internationale handelsbeleid van de WHO om een fundamentele analyse vanuit feministisch

perspectief. Hoewel het tot op heden stil is rondom het IMF, heeft het IMF zelf aangekondigd meer aandacht te zullen besteden aan genderkwesties in beleid. Aan feministische economen de taak verbanden te leggen met andere economische stromingen en sociale wetenschappers en zo input te geven aan de ontwikkeling van analyses en beleid waarin gender is geïntegreerd. Het is een grote uitdaging om binnen een gepolitiseerde wetenschap die zichzelf als waardevrij en objectief ziet tot de ontwikkeling van dergelijke nieuwe concepten en modellen te komen, één die echter zeer de moeite waard is.

Noten

1. De stabilisatieprogramma's van het IMF en de structurele aanpassingsprogramma's (SAP's) en leningen (SAL's) van de Wereldbank werden in 1980 voor het eerst in verschillende donorlanden geïmplementeerd.
2. Over de aard en organisatie van deze samenwerking en afstemming is het nodige verschenen. In dit verband verwijzen wij naar Lourdes Beneria (2003a) en Nicolas Guilhot (2001).
3. Men spreekt in dit verband ook wel van het 'trickling down effect' van economische groei.
4. Zie Woestman (1994, 11) en Pouw (1995, 15-16).
5. Voor een wiskundige formulering van de hiergenoemde modellen verwijzen wij naar figuur I & II.
6. Elson (1995) refereert hier aan een studie van Collier waarin hij constateert dat genderongelijkheden worden verklaard buiten economische modellen om als het gevolg van biologische verschillen, sociale waarden en normen en/of individuele preferenties.
7. Deze staan bekend onder de naam 'Poverty Reduction Strategy Programmes'.

Literatuur

- Becker, G. S. (1965). A theory of the allocation of time. *Economic Journal*, 75, 493-517.
- Beneria, L. (2003a). *Gender, development and globalization. Economics as if all people mattered*. London: Routledge.
- Beneria, L. (2003b). Economic rationality and globalization: A feminist perspective. In Nelson, J. A. &

Ferber, M. A. (eds.), *Feminist economics today: Beyond economic man*. Chicago: University of Chicago Press.

Bergeron, S. (2004, in druk). Colonizing knowledge. Economics and interdisciplinarity in engendering development. In Kuiper, E. & Barker, D. K. (eds.), *Feminist economic perspectives on the World Bank*. London: Routledge.

Catagay, N., Elson, D. & Grown, C. (1995). Introduction. *World Development*, 23, 1827-1836.

Elson, D. (ed.) (1991). *Male bias in the development process*. Manchester: Manchester University Press.

Elson, D. (1995). Gender awareness in modelling structural adjustment. *World Development*, 23, 1851-1868.

Guilhot, N. (2001). *The democracy makers. Foreign policy activists, political scientists and the construction of an international market for political virtue*. Florence: Proefschrift.

Nelson, J. A. (1995). *Feminism, objectivity and economics*. London: Routledge.

North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. New York: Cambridge University Press.

Ott, N. (1992). *Intrafamily bargaining and household decisions*. New York: Springer Verlag.

Ott, N. (1995). Fertility and division of work in the family. A game theoretic model of household decisions. In Kuiper, E., Sap, J., Ott, N., Tzannatos, Z. & Feiner, S. F. (eds.) *Out of the margin. Feminist perspectives on economics*, (pp. 80-100). London: Routledge.

Pouw, N. (1995). *Gender relations in the development process. A theoretical analysis of the World Bank's economic framework*. Amsterdam: scriptie.

Woestman, L. (1994). *World Bank structural adjustment and gender policies*. Den Haag: EURO-DAD/WIDE Position Paper.

Wood, C. (2004, in druk). In Kuiper, E. & Barker, D.K. (eds.), *A feminist economic perspective on gender and the World Bank*. London: Routledge.

World Bank (2001). *Engendering development. Through gender equality in rights, resources, and voice*. New York: Oxford University Press.

Beeldmateriaal

Nicky Pouw.